

XITOIY MANBALARIDA MARKAZIY OSIYODAGI IQTISODIY VA
IJTIMOIY JARAYONLAR MASALASIGA OID MA‘LUMOTLAR

<https://doi.org/10.70728/a.series.v08.i03.129>

Dilshodbek Kozimjonovich Yusupov
FarDU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada Markaziy Osiyoning qadimgi va ilk o‘rta asrlar tarixiga oid manbalarning asosiy guruhi hisoblangan xitoy tilli manbalarda keltirilgan shaharlar orasidagi tranzit yo‘llar, mintaqalar o‘rtasidagi savdo yo‘llari haqidagi ma‘lumotlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar va iboralar: N.Y. Bichurin (Iakinfi), A.Xo‘jayev, Syuan-Szan, E.Shavann, N.V.Kyuner, A.V.Malyavkin, Jinshu, Veyshu, Beyshi, Suyshu, Tangshu, Tungdyan, Taiping xuanuy ji, Vangshu tyanchju-guo chjuan.

Аннотация. В статье анализируются сведения о транзитных путях между городами и торговых путях между регионами, приведенные в китайскоязычных источниках, составляющих основную группу источников, связанных с историей древнего и раннего средневековья Средней Азии.

Ключевые слова и фразы: Н.Я. Бичурин (Иакинф), А.Хужаев, Сюань-Цзан, Э.Шаванн, Н.В.Кюнер, А.В.Малаявкин, Жиншу, Вейшу, Бейши, Суйшу, Тангшу, Тунгдьян, Тайпинг хуанюй жи, Вангшу тянчжу-гуо чжуан.

Annotation. The article analyzes information about transit routes between cities and trade routes between regions, given in Chinese-language sources, which constitute the main group of sources related to the history of the ancient and early medieval Central Asia.

Keywords and phrases: N.Ya. Bichurin (Iakinfi), A.Khujaev, Xuan-Tsang, E.Chavannes, N.V.Kyuner, A.V.Malyavkin, Zhinshu, Weishu, Beishi, Suishu, Tangshu, Tungdyan, Taiping huanyu zhi, Wangshu tianzhu-guo zhuang.

KIRISH (Введение/Introduction). Markaziy Osiyoning ajralmas qismi bo‘lgan O‘zbekistonning jahon sivilizatsiyasida tutgan o‘rni va bu sivilizatsiyaga qo‘shgan hissasi masalalarini o‘rganishga davlat siyosati darajasiga e‘tibor qaratib kelinmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev Markaziy Osiyodagi hamkorlikka oid: “Iqtisodiy va transport koridorlarining samarali mintaqaviy tizimini yaratish borasida faol hamkorligimiz bunday keyin ham davom etadi” [32] deya, kelajak rejalarini ilgari surdi. Shuningdek, Buyuk ipak yo‘li chorrahasida joylashgan O‘zbekistonning bugungi kundagi mintaqaviy va xalqaro iqtisodiy-madaniy aloqalar tizimidagi o‘rni borasida O‘zbekiston Prezidenti: “Bir makon, bir yo‘l” konsepsiyasi mamlakatlarimizning o‘zaro keng

hamkorligining yanada samarali mexanizmlariga asoslangan, yangi xalqaro hamkorlik modelidir”, deb ta’kidlab o‘tdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

(Литература и методология/Methods)

Maqolada tarixiylik tamoyili, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, tasniflash, muammoviy-xronologik kabi usullardan foydalangan holda, tadqiqot uchun qo‘yilgan asosiy maqsad mohiyatini ochib berishga harakat qilingan.

Qadimgi xitoy tilli manbalar [1] aks etgan N.Y. Bichurin (Iakinf)ning 3 jildli “Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена” asarida, o‘zbek xitoyshunosi A.Xo‘jayevning xitoy tilli manbalardan qilgan jarjimalarida, L.Y. Tugushevaning “Уйгурская версия биографии Сюань-Цзана (фрагменты из ленинградского рукописного собрания Института востоковедения АН СССР)” asarida xitoy tilli manbalarda mintaqa xalqlarining qadimgi Xitoy bilan aloqlari o‘z aksini topgan.

Markaziy Osiyoning taranskontinental savdo yo‘llari tarixiga oid xitoy manbalari (budda rohiblari, sayyohlarning sayyohatnomalari yoki xotiralari va sulolalarning solnomalari) dastlab ularni o‘rgangan I.Bichurin [2], E.Shavann [3], N.V.Kyuner [4] va A.V.Malyavkinlarning [5] rus va fransuz tiliga amalga oshirilgan tarjimalari hamda sharxlari orqali bizga ma’lum edi. Ularning tarjimalari va asarlarida keltirilgan ma’lumotlar tadqiqotimiz uchun savdo yo‘llari tarixi, bu yo‘llarning mintaqa iqtisodiy-ijtimoiy hayotiga ta’sirining o‘rganilmagan jihatlarini ochishda muhim manba bo‘lib xizmat qilgan.

Mustaqillik yillarida O‘rta Osiyo tarixi to‘g‘risida ma’lumot beruvchi xitoy manbalari tarixchi, sharqshunos va xitoyshunos olim A.Xo‘jayev [6], shuningdek tadqiqotchilar F.Jumaniyozova, Sh.Qo‘ldashevlarning [7] mehnatlari evaziga o‘zbek tiliga tarjima qilindi. Ushbu ilmiy tadqiqotlar natijasida Markaziy Osiyo tarixining turli qirralarini tadqiq etish uchun manbaviy asos yanada kengaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

(Результаты и Обсуждение//Results and Discussion)

Markaziy Osiyoning taranskontinental savdo yo‘llari tarixiga oid xitoy yozma manbalarini 2 guruhga ajratish mumkin: 1) Xitoylik saroy muarrixlari tomonidan yozilgan yilnomalar va 2) xitoylik budda dini rohiblari, elchi va sayyohlarining yozib qoldirgan safar xotiralari.

Markaziy Osiyoning taranskontinental savdo yo‘llari haqida ma’lumot beruvchi ilk xitoy solnomalaridan biri “Jinshu” (“Jin sulolalari tarixi”) [8] hisoblanadi. Ushbu manbada ilk o‘rta asrlar arafasida Markaziy Osiyodagi ijtimoiy hayot, savdo-sotiq masalalariga doir ma’lumotlar uchraydi [9].

“Veyshu” solnomasi VI asrda saroy tarixchisi Vey Shou tomonidan yozilgan[10]. Unda keltirilgan ma’lumotlar ham Markaziy Osiyo tarixi va uning tashqi siyosi hamda iqtisodiy aloqalarini yoritishda birlamchi manbalar sirasiga kiradi [11]. Jumladan, Markaziy Osiyo, Sug‘d hududlariga olib boriladigan yo‘llar dastlab ikkita keyin esa to‘rttagacha yetganligi ushbu manbada ancha batafsil ma’lumotlar berib o‘tilgan [12]. Qang‘ hududlari to‘g‘risida ma’lumot berilganda ham savdo yo‘llariga oid alohida qaydlar uchraydi [13].

VII asr birinchi yarmida yozilgan xitoy solnomalaridan yana biri “Beyshi” (“Shimoliy sulolalar tarixi”) hisoblanadi. Unda 386-618 yillar oralig‘idagi voqealar bayon etilgan [14]. Ushbu manbada ham G‘arbiy yurt (Markaziy Osiyo hududlari) to‘g‘risida ayrim qaydlar mavjud [15].

“Suyshu” (“Suy sulolasi tarixi”) V-VI asrlar tarixiga oid asar bo‘lib, unda ham Markaziy Osiyo savdo yo‘llari to‘g‘risida muhim ma’lumotlar uchraydi. Suy [16] va Tang [17] imperiyalari Turk xoqonligi [18] bilan doimiy muloqotda bo‘lganligi sababli asarda turklarga oid ma’lumotlar salmoqli o‘rin tutadi [19].

Markaziy Osiyoning savdo yo‘llari, savdo-sotiq, transchegaraviy yo‘llar to‘g‘risida ancha mufassal va muhim ma’lumotlar beruvchi manbalardan biri “Tangshu” (“Tangnoma”) hisoblanib, u Lyu Xu boshchiligidagi tarixchilar tomonidan 941-945 yillarda yozib tugallangan. Ushbu asarda VIII asrda O‘rta Osiyo hudularidan o‘tgan asosi yo‘llar [20], Buyuk ipak yo‘lida farg‘onaliklarning ishtiroki [21] haqida qimmatli ma’lumotlar o‘rin olgan [22]. Jumladan, “G‘arbiy turklar tobe etildi, endi tijorat karvonlari bimalol qatnayverishi mumkin. Xu xalqlari (sug‘diylar va g‘arbiy o‘lkalardagi xalqlar) ushbu xabardan rosa xursand bo‘lishdi. (Buxoro) hukmdori Alinga zotdor otlar yubordi. U o‘zi haqida shunday dedi: - uning хонадони йигирма икки авлоддан бери ҳукмронлик қилиб келмоқда” [23].

Tang imperiyasi davrida yashagan tarixchi Du YU tomonidan yozilgan “Tungdyan” (“Qonun-qoidalar va urf odatlar bayoni”) asar Markaziy Osiyoning ilk o‘rta asrlar davri iqtisodiy tarixini o‘rganishda asosiy manbalardan biri bo‘lib xizmat qiladi [24].

“Tayping xuanyuy ji” (“Tinchlik o‘rnatilgan zamin bayoni”) nomli tarixiy asarda Markaziy Osiyo aholisi, savdo yo‘llari va tabiati to‘g‘risida ma’lumotlar mavjud. Ular Markaziy Osiyo iqtisodiy tarixinining ayrim bizga ma’lum bo‘lmagan qorong‘u sahifalarini yoritish imkonini beradi [25].

Markaziy Osiyoning ilk o‘rta asrlar sado yo‘llari va ularning iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati haqida g‘oyat muhim ma’lumotlar beruvchi manbalar sirasiga bu yurtga tashrif buyurgan xitoylik sayyohlarning asarlari kiradi. Ana shunday asarlardan biri “Datang shiyuy ji” (“Buyuk tang davridagi g‘arbiy mamlakatlar xotiralari”) hisoblanib, VII asrda Tang sulolasi davrida Hindistonga sayohat qilgan roxib Syuan Zang (Szyan) [26] tomonidan bitilgan [27]. Ushbu asarda keltirilgan VII asrda Markaziy Osiyo hududlarining yo‘llari haqida ham ma’lumotlar keltirilgan [28]. Asarning muhim jihati shundan iboratki, muallif o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan, o‘zi bosib o‘tgan yo‘llarni tavsiflaydi, bu hol keltirilgan ma’lumotlarning ishonchlilik darajasini oshiradi [29].

VIII asrda yaratilgan yana bir sayohatnoma “Vangshu tyanchju-guo chjuan” (“Hindistondagi 5 ta davlatga qilingan safar bayoni haqida”) bo‘lib, uning muallifi koreyalik budda rohibi Xuyeyjao (Xoy Chao) dengiz orqali Hindistonga sayohat qilgan va taxminan 727 yilda O‘rta Osiyoga kelgan.

VIII asrda yaratilgan yana bir tarixiy manba “Du Xuan jingshing ji” (“Du Xuanning borgan joylari xotirasi”) deb nomlanib, uning muallifi 751 yilda bo‘lib o‘tgan Talos janggida arablar tomonidan asirga olingan kichik komandir Du Xuan 12 yil mobaynida O‘rta Osiyo va

arab mamlakatlarida yashaydi [30]. Shuning uchun bu asardagi keltirilgan ma'lumotlarning ishochlik darajasi yuqoridir [31].

XULOSA (Заключение/Conclusion). Xulosa qilib aytganda xitoy O'rta Osiyo tarixining siyosiy, ijtimomiy-iqtisodiy hayotini yoritishda birlamchi manba bo'lib xizmat qiladi. O'rta asrlar tarixi davri tarixiy manbalarida Markaziy Osiyoda savdo yo'llari haqidagi ma'lumotlarning kamligi va tarqoqligi mavjud ma'lumotlarga nisbatan tanqidiy yondashuvni, ulardan samarali foydalanishni hamda qo'shni hududlar to'g'risidagi ma'lumotlardan ham qiyosiy tarzda foydalanishni talab etadi.

MANBALAR VA ADABIYOTLAR:

1. Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – М. –Л.: Изд. АН СССР. том II. – 1950. – 335 с.; Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В трех частях. – Алмата: ТОО “Жалын Баспасы”, 1998. Ч. II. – 352 с.; Тугушева Л.Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-Цзана (фрагменты из ленинградского рукописного собрания Института востоковедения АН СССР). – М.: Наука, 1991. – 592 с.; Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар (қадимги ва илк ўрта аср Хитой манбаларидан таржималар ва уларга шарҳлар). – Фарғона: Фарғона, 2013. – 288 бет.

2. Бичурин Н.Я. Собрание сведения о народах, обитавших Средней Азии в древние времена. Т.2. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 319

3. Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux // Сборник трудов Орхонской экспедиции, вып. 6. СПб., 1903. – 500 с; Chavannes E. Çin kaynaklarına göre bati türkleri. Çevri M.Коç. İstanbul: Selenge, 2007.

4. Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – Москва: Восточной литературы, 1961. – 350 с.

5. Малявкин А.В. Танские хроники о государствах Центральной Азии. – Новосибирск: Наука, 1989. – 329 с.

6. Хо‘jayev A. Farg‘ona tarixiga oid ma‘lumotlar (Qadimiy va ilk o‘rta asr Xitoy manbalaridan tarjimalar va ularga sharhlar). Farg‘ona, 2013. – 288 b.

7. Xodjayev A., Sh.Qo‘ldoshev., F.Jumaniyazova. Markaziy Osiyo davlatchilik tarixiga oid ma‘lumotlar. – Toshkent: Fan, 2018. – 191 b.

8. جيننامه. «24 تاريخ» تىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتىرىياللار. شىنجان خەلق نەشرىياتى. 2013. – 1030 س.

9. Izoh 2.: Arablar bosqiniga qadar mintaqaning ijtimoiy hayoti bir maromda kechganligi va jiddiy o'zgarishlar ro'y bermaganligini e'tiborga olsak, ushbu solnomada keltirilgan ma'lumotlar orqali islomiyat dini qaror topgunigacha bo'lgan davrdagi Markaziy Osiyo tarixini qiyosiy tarzda o'rganishimiz va ma'lum ilmiy xulosalar chiqarishimiz mumkin.

10. Хо‘jayev A. Farg‘ona tarixiga oid ma‘lumotlar. – B. 78.

11. جيننامه «24 تاريخ» تىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتىرىياللار. شىنجان خەلق نەشرىياتى. 2013. – س 965.

12. [Moritz Huber](#). Lives of Sogdians in Medieval China. – Harrassowitz Verlag: Wiesbaden, 2020. – P.23.

13. [Moritz Huber](#). Lives of Sogdians in Medieval China. – Harrassowitz Verlag: Wiesbaden, 2020. – P.31.
14. Xo‘jayev A. Farg‘ona tarixiga oid ma‘lumotlar. – B. 81.
15. شمالي سؤلالىمىلەر تارىخى. «24 تارىخ» تىكى غەربىي يۇرت تارىخىغا ئائىت ماتىرىياللار. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 2013. – 1030 س.
16. Izoh 3.: Suy imperiyasi – Xitoydagi sulola va davlat (581-618). Asoschisi – sarkarda Yan Szyan (Yang Jyan); u imperator Ven Di (581-604 yillarda hukmronlik qilgan) nomi bilan mashhur bo‘lgan. U 589 yil mamlakatning janubiy va shimolini birlashtirib, xitoylik bo‘lmagan elatlarning shimoldagi hukmronligiga chek qo‘ygan. Davlat hududi sharqda dengiz qirg‘oqlarigacha, g‘arbda Sharqiy Turkistongacha, janubda hozirgi XXRning Yunnan o‘lkasigacha va shimolda Ichki Mo‘g‘ulistongacha kengaygan. Mamlakatni boshqarishni markazlashtirishga qaratilgan islohotlar o‘tkazgan. Poytaxti — Chang‘an (hozirgi Sian) bo‘lgan. Qarang: Arthur F. [The Sui Dynasty](#). New York: Knopf, 1978. – P. [237](#)
17. Izoh 4.: Tang imperiyasi – o‘rta asrlarda Xitoyda mavjud bo‘lgan markazlashgan davlat va sulola (618-907). “Tang” atamasi – “mag‘rurlanish, tasodif” ma‘nosini anglatadi. Asoschisi – Li Yuan (566-635) bo‘lib, Gaozu nomi bilan sulola taxtini boshqargan (618-626). Qarang: Wilkinson E. [Chinese History: A New Manual](#), Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013. – P. 1.
18. Izoh 5.: Turk xoqonligi – Markaziy Osiyo mintaqasi va unga tutash bir necha o‘lkalarni o‘z ichiga olgan yirik saltanat (VI – VIII asrlar). Turk xoqonligiga doir ma‘lumotlar O‘rxun-Yenisey bitiktoshlari, xitoy yilnomalari, yunon (Vizantiya), arman, suryoniy, sug‘d, arab, fors, tibet, baqtriy manbalarida saqlanib qolgan. Qarang: Гумилев Л.Н., Древние тюрки, 1967; Nasimxon Rahmon, Turk xoqonligi, T., 1993; Кўчанов Е.И. Кочевие государства от гуннов до манчжуров, М., 1997; Асадов Ф. М. Арабские источники о тюрках в раннем средневековье, Баку, 1993; Shoniyozov K., O‘zbek xalqining shakllanish jarayoni, T., 2001.
19. Xo‘jayev A. Farg‘ona tarixiga oid ma‘lumotlar. – B. 80.
20. Бичурин Н.Я. Собрание сведение... Т.2. – С. 319.
21. Малявкин А.В. Танские хроники... – С. 329.
22. Izoh 6.: Ushbu asar 1044-1060 yillarda tarixchilar tomonidan to‘ldirilib, qayta yozilgan. Shundan keyin oldin yozilgan Tang sulolasi tarixi “Jyu Tangshu” (“Tang sulolasining avvalgi tarixi”), sulolaning keyingi bitilgan tarixi esa “Shin Tangshu” (“Tang sulolasining yangi tarixi”) deb nomlangan. Qarang: Xo‘jayev A. Farg‘ona tarixiga oid ma‘lumotlar. – B. 88.
23. O‘zbekiston tarixi (xrestomatiya). 2-jild 1-kitob Ilk o‘rta asrlar manbalari. – Toshkent, 2013. – B. 126.
24. Izoh 7.: Asarning I.Bichurin tomonidan amalga oshirilgan tarjimasi sovet davrida nashr qilingan edi. Asarning ushbu tarjimadan o‘rin olmagan qismi esa 2013-yil A.Xo‘jayev tomonidan e‘lon qilingan “Farg‘ona tarixiga oid ma‘lumotlar” kitobidan joy olgan. Unda keltirilgan Yaypan xonligi to‘risidagi ma‘lumotlar diqqatga sazovordir.
25. Бичурин Н.Я. Собрание сведение... Т.2. – С. 158.

26. Izoh 8.: Syuan Zang – 597-yilda tavallud topgan va Hindiston safar qilgan xitoy rohibi. U safarga otlangan chogida endi 30 yoshlar atrofida bo‘lgan. Sayoxatida vomida G‘arbiy turk xoqoni To‘n Yabg‘u bilan ham uchrashgan. Mazkur sayoxatnomasidagi ma‘lumotlar asosan bugungi O‘zbekiston, Tojikiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Afg‘oniston, Pokiston va Hindiston hududlarini o‘z ichiga olishi bilan birga G‘arbiy turklar xukmronligi ostida bo‘lgan 60 dan ortik mamlakat va shahar haqida qimmatli ma‘lumotlarni beradi. Shu bilan birga sayoxatnoma buddaviylik tarixi haqida ham muhim manbadir. Qarang: Xodjayev A., Sh.Qo‘ldoshev., F.Jumaniyazova. Markaziy Osiyo davlatchilik tarixiga oid ma‘lumotlar. – B. 119.

27. Ekrem E. Hsüan Tsang Seyahetnamasına göre Türkistan. Basılmış doctora tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, 2003. – S. 53.

28. Xuanzang. The Great Tang dynasty record of the western regions. Translated by Li Rongxi. – Moraga: BDK America, 1996. – P. 45.

29. Ekrem E. Hsüan Tsang Seyahetnamasına göre... – S. 53.

30. Xo‘jayev A. Qadimgi Parkona (Yuan-cheng) shahri haqida (Xitoy manbalari asosida)//Farg‘ona vodiysi tarixi yangi tadqiqotlarda respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari. Farg‘ona: 2012. – B. 42.

31. Xo‘jayev A. Farg‘ona tarixiga oid ma‘lumotlar. – B. 84, Xodjayev A., Sh.Qo‘ldoshev., F.Jumaniyazova. Markaziy Osiyo davlatchilik tarixiga oid ma‘lumotlar. – B. 122-123.

32. Mirziyoyev Sh.M. Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining maslahat uchrashuvi yakunlari bo‘yicha brifingdagi bayonot // Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020. – B. 276.